

Doi: <https://doi.org/10.15407/dse2017.02.011>

УДК: 314.151.3–054.74:314.422.6](477.75ТАТАРИ) «1944»

JEL CLASSIFICATION: J 11

О.М. ГЛАДУН

д-р екон. наук., старш. наук. співроб., заст. дир.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

О.П. РУДНИЦЬКИЙ

наук. співроб.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60

Н.В. КУЛИК

гол. екон.
Інститут демографії та соціальних досліджень
імені М.В. Птухи НАН України
01032, Україна, м. Київ, бул. Т. Шевченка, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com

ОЦІНКА ДЕМОГРАФІЧНИХ ВТРАТ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО НАРОДУ ВНАСЛІДОК ДЕПОРТАЦІЇ 1944 РОКУ

Депортація кримськотатарського народу у травні 1944 року є одним зі злочинів сталінізму, демографічні аспекти якого є недостатньо вивченими. Як інформаційну базу для дослідження використано дані Всесоюзних переписів населення 1926, 1939, 1959 рр., матеріали державної та відомчої статистики природного та міграційного руху населення, які зберігаються у фондах різних архівів, та наукові публікації. Для оцінювання втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації застосовано методологію демографічної реконструкції та трендового аналізу. Робота складалася з таких етапів: корекція чисельності населення за даними переписів 1926, 1939, 1959 рр.; оцінка чисельності кримськотатарського народу за період 1927–1959 рр.; оцінка кількості депортованих кримських татар; корегування статистики природного та міграційного руху населення; побудова реальних та гіпотетичних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.; оцінювання демографічних втрат кримських татар унаслідок депортації.

Прямі втрати кримських татар визначено як різницю між реальним числом смертей та їх гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за відсутності насильницького переселення. У результаті дослідження встановлено, що надсмертність мала місце протягом усього періоду перебування кримськотатарської людності на спецпоселенні (1944–1956 рр.). Втрати через надсмертність оцінюються у 49,2 тис. осіб, що становлять 25,4 % чисельності станом на 18 травня 1944 р.

© ГЛАДУН О.М., РУДНИЦЬКИЙ О.П., КУЛИК Н.В., 2017

ISSN 2072-9480. Демографія та соціальна економіка, 2017, № 2 (30): 11–28

Непрямі демографічні втрати (втрати ненародженими або дефіцит народжень) розраховано як різницю між гіпотетичними та реальними числами народжених. Дефіцит народжень мав місце протягом 1944–1959 рр., втрати ненародженими за цей період становлять 80,3 тис. За умови відсутності депортації кількість народжених дітей за цей період була б на 62,1 % більша.

Ключові слова: кримські татари, депортація 1944 року, демографічні втрати.

А. Н. Гладун

д-р екон. наук., старш. науч. сотруд., зам. дир.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

О. П. Рудницький

науч. сотруд.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60

Н. В. Кулик

гл. экон.
Институт демографии и социальных исследований
имени М. В. Птухи НАН Украины
01032, Украина, г. Киев, бул. Т. Шевченко, 60
E-mail: nataliyakulik@gmail.com

ОЦЕНКА ДЕМОГРАФИЧЕСКИХ ПОТЕРЬ КРЫМСКОТАТАРСКОГО НАРОДА ВСЛЕДСТВИЕ ДЕПОРТАЦИИ 1944 ГОДА

Депортация крымских татар в мае 1944 года — одно из преступлений сталинизма, демографические аспекты которого недостаточно изучены. Информационной базой для исследования послужили данные Всесоюзных переписей населения 1926, 1939, 1959 гг., материалы государственной и ведомственной статистики естественного и миграционного движения населения, которые хранятся в фондах различных архивов и научные публикации.

При оценке потерь крымскотатарского народа в результате депортации была применена методология демографической реконструкции и трендового анализа. Работа состояла из таких этапов: коррекция численности населения по данным переписей 1926, 1939, 1959 гг.; оценка численности крымскотатарского народа за период 1927–1959 гг.; оценка количества депортированных крымских татар; коррекция статистики естественного и миграционного движения населения; построение реальных и гипотетических демографических балансов крымских татар за период 1927–1959 гг.; оценка демографических потерь крымских татар в результате депортации.

Прямые потери крымских татар определены как разница между реальным числом смертей и их гипотетическим количеством, которое могло бы быть при отсутствии их насильственного переселения. В результате исследования установлено, что сверхсмертность имела место в течение всего периода пребывания крымскотатарского населения на спецпоселении (1944–1956 гг.). Потери из-за сверхсмертности оцениваются в 49,2 тыс. чел., что составляет 25,4 % численности по состоянию на 18 мая 1944 г.

Непрямые демографические потери (потери неродившимися или дефицит рождений) рассчитаны как разница между гипотетическими и реальными числами родившихся. Дефицит рождений имел место в течение 1944–1959 гг., потери неродившимися за этот период составляют 80,3 тыс. Без депортации количество рожденных детей за этот период было бы на 62,1 % больше.

Ключевые слова: крымские татары, депортация 1944 года, демографические потери.

O.M. Gladun

Dr. Sc. (Economics), deputy director
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine
01032, Kyiv, blvd. Taras Shevchenko, 60
E-mail: gladun.ua@gmail.com

O.P. Rudnytskyi

Researcher
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60

N.V. Kulyk

Chief Economist
Ptoukha Institute for Demography and Social Studies
of the National Academy of Sciences of Ukraine,
01032, Kyiv, T. Shevchenko Blvd., 60
E-mail: nataliyakylik@gmail.com

ESTIMATION OF DEMOGRAPHIC LOSSES OF CRIMEAN TATARS CAUSED BY THE 1944 DEPORTATION

The deportation of the Crimean Tatars in May 1944 is one of the crimes of Stalinism, the demographic aspects of which have not been sufficiently studied. The information base used are the data of the All-Union population censuses of 1926, 1939 and 1959, state and department data of the vital and migration statistics, which are stored in various archives and scientific publications.

For estimation of the demographic losses of the Crimean Tatars caused by the 1944 deportation the methodology of demographic reconstruction and trend analysis is applied. The work consisted of the following stages: correction of the number of the population by the data of 1926, 1939, 1959 censuses; an estimation of the Crimean Tatars for the period of 1927–1959; an estimate of the number of deported Crimean Tatars; correction of the vital and migration statistics of the population; construction of real and hypothetical demographic balances of the Crimean Tatars for the 1927–1959; estimation of the demographic losses of the Crimean Tatars caused by deportation.

The direct losses (excess deaths) of the Crimean Tatars were defined as the difference between the actual number of deaths and their hypothetical number, which could have been if not for their forced relocation. As a result of the research it was established that excess mortality took place during the whole period of stay of the Crimean Tatars in special settlement (1944–1956). The excess deaths are estimated at 49.2 thousand people, which was 25.4 % of the population as of May 18, 1944.

The indirect losses (deficit of births) were calculated as the difference between the hypothetical and real number of births. Indirect losses occurred during 1944–1959, the deficit of births during this period is 80.3 thousand. Without deportation, the number of children born during this period would have been 62.1 % greater.

Keywords: *Crimean Tatars, deportation of 1944, demographic losses.*

Постановка проблеми. Кримська тематика віддавна перебуває у центрі уваги провідних європейських країн. Після анексії Криму Російською Федерацією у 2014 році увага до нього знову зростає. Боротьба за Крим велась протягом століть. З часів нашої ери Крим (або його частини) був під владою Римської імперії, готів, гунів, Візантії, хазарів, генуезців, Золотої Орди. У 1441 р. утворилося Кримське ханство, яке доволі скоро втратило незалежність – 1475 р. воно стало васалом Османської імперії.

Першу реальну спробу включити Крим до свого складу Російська імперія здійснила під час російсько-турецької війни 1735–1739 рр., проте вона виявилась невдалою. Друга спроба була зроблена за результатами російсько-турецької війни 1768–1774 рр. За Кючук-Кайнарджийським мирним договором 1774 р. Кримське ханство спочатку

формально знову отримало незалежність, але 1783 р. Маніфестом Катерини II Крим був приєднаний до Російської імперії. Це можна вважати першою анексією Криму. Кримська війна 1853–1856 рр. не вплинула на становище півострова.

Важливим періодом в історії Криму були бурхливі 1917–1921 рр. З початком розпаду Російської імперії на території півострова кримськими татарами була утворена Кримська Народна Республіка (грудень 1917 р.). Проте республіка проіснувала недовго. Взимку 1917–1918 рр. більшовики влаштували в Криму «червоний терор», утворили Радянську Соціалістичну Республіку Таврида, яка проіснувала кілька місяців. Наприкінці квітня 1918 р. Крим був спочатку зайнятий армією УНР, а потім перейшов під владу німців. Протягом 1919–1921 рр. Крим був спочатку під владою більшовиків (Кримська Радянська Соціалістична Республіка), потім денікінців, згодом врангелівців. З листопада 1920 р. Крим опинився під владою більшовиків, які знову застосовують «червоний терор» як засіб фізичного знищення ворогів та придушення інакомислення. За оцінкою істориків, тоді терор у Криму був найбільш масовим та жорстоким з усіх за роки встановлення радянської влади (1917–1921 рр.), було знищено біля 96 тис. осіб [1, с. 342]. 18 жовтня 1921 р. була утворена Автономна Кримська РСР у складі РРСФР. Хоча формально включенням Автономної Кримської РСР до складу РРСФР було відновлено її положення як складової Російської імперії, сам характер відновлення цього статусу мав характер анексії.

Після цього Крим перебував у складі РРСФР (з 1945 р. у статусі області) до 1954 р., коли він увійшов до складу України. 1991 року відновлено Кримську Автономну РСР, яка у 1992 р. була переіменована у Республіку Крим, а в 1994 р. – у Автономну Республіку Крим. У березні 2014 р. відбулась чергова анексія Криму з боку Російської імперії, тепер у вигляді Російської Федерації.

Під час Другої світової війни Крим протягом трьох років (1941–1944 рр.) був окупований Німеччиною. Проте звільнення від німців принесло чергові випробування народам Криму – сталінську депортацію. Протягом травня–червня 1944 р. з Криму було депортовано практично всіх кримських татар, болгар, вірмен, греків та німців, незначна кількість яких ще залишалася на півострові. Цей акт був обґрунтований їхнім масовим колабораціонізмом, співробітництвом з фашистами. Проте це було продовженням боротьби «за Крим», а точніше «за російський Крим», тільки іншими методами.

Окрім захоплення території військовими засобами існує й інший спосіб – мирний. Це так зване «демографічне» захоплення території, іншими словами – зміна етнічного складу території. Така зміна може відбуватися шляхом примусового виселення (депортація); створення неможливих для життя умов (голод, унаслідок якого постраждалий етнос замінюється іншим); «вичавлювання» (створення несприятливих умов для нормального життя – моральний і фізичний терор); «розмиття» етносу (шляхом підкупу верхівки, сприяння міжетнічним шлюбом, запровадження іншої мови спілкування, нав'язування іншої культури, міграційним процесам). У наслідок цього істотно змінюється етнічна структура населення. Головна задача при цьому – досягти ситуації, коли переважна частина населення є лояльною до своєї держави.

Всі ці способи російська держава використовувала на різних територіях після їх захоплення. Не є виключенням і Крим, у якому ці процеси носили більш загострений характер, зважаючи на стратегічний характер півострова. Так, після приєднання Кримського ханства, Російська імперія проводила політику зросійщення Криму у першу чергу шляхом витискання з півострова кримських татар.

Таблиця 1. Чисельність та національний склад Криму (кінець XVIII ст. – 2014 р.)

Рік	Населення, тис. осіб	У тому числі, %			
		кримські татари	росіяни	українці	інші націо- нальності
60–70-ті рр. XVIII ст.	454,7	90,5	0,0	0,0	9,5
1793	127,8	87,8	5,0	0,7	6,5
1859	331,3	73,0	12,6	4,0	10,4
1897	546,7	35,6	33,1	11,8	19,5
1914	749,8	28,7	41,2	8,6	21,4
1926	713,8	25,1	42,2	10,8	21,8
1939	1126,4	19,4	49,6	13,7	17,3
1959	1201,5	0,0	71,4	22,3	6,3
1970	1813,5	0,1	67,3	26,5	6,1
1979	2135,9	0,5	68,4	25,6	5,5
1989	2430,5	1,6	67,0	25,8	5,6
2001	2401,2	10,2	60,4	24,0	5,4
2014	2284,8	10,2	65,3	15,1	9,4

Джерело: 60–70-ті рр. XVIII ст. та 1793 р. – Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М. Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав / РАН; Институт российской истории. – М., 2003; за решту років – дані переписів та обліків Російської імперії, СРСР, України, РФ, авторські розрахунки.

Під час голоду 1921–1923 рр. тільки за офіційними даними чисельність населення Криму скоротилась на 150 тис. осіб. Приблизно дві третини померлих становили кримські татари [1, с. 341].

Зміну чисельності та національного складу Криму з кінця XVIII століття наведено у табл. 1.

Хоча чисельність населення Криму постійно зростала, питома вага кримських татар починаючи з кінця XVIII ст. постійно зменшувалась, при цьому найбільшими темпами збільшувалась чисельність росіян. Через кілька років після перепису 1897 р. росіяни вже становили більшість на півострові. Після депортації 1944 р. півстоліття кримських татар у Криму практично не було.

Зараз окупанти на території Криму провадять політику залякування місцевого населення, особливо кримських татар, метою якого є придушення громадянської активності населення та спонукання незгодних з анексією до виїзду з півострова.

Найбільш резонансною акцією, зважаючи на незначну в історичному вимірі віддаленість у часі та зв'язок з сьогоденням, яка Постановою Верховної ради України від 12.07.2015 р. № 792-VIII визнана геноцидом [3], є депортація кримських татар 1944 р. Депортація призвела до фізичних та моральних страждань, значних демографічних втрат, зменшення демографічного потенціалу кримськотатарського етносу.

Все це робить актуальним дослідження втрат кримськотатарського народу у демографічному вимірі.

Аналіз публікацій і досліджень. Публікації щодо депортації кримськотатарського народу уперше з'явилися на Заході у повоєнні роки і мали на меті поінформувати західне суспільство про насильницьке переселення кримських татар та їхнє становище в режимі спецпоселення Р. Конквеста (R. Conquest) [6], Е. Кірімалія (E. Kirimal) [7], О. Некрича (A. Nekrich) [8]). Багато питань у цих дослідженнях не було висвітлено достатньою мірою, оскільки вони виконувалися тільки на доступних джерелах та оприлюднених офіційних документах. Вивчення повоєнного становища кримськотатарського народу в СРСР інтенсивно починається з другої половини 1980-х і посилюється в 1990-ті роки. Суттєвим внеском у дослідження депортації кримських татар стали наукові праці російських вчених М. Бугая (N. Bugaj) [9], В. Земскова (V. Zemskov) [10], П. Поляна (P. Poljan) [11], яким вдалося вперше ввести в науковий обіг цінні архівні документи центральних архівів СРСР, але поданий ними матеріал тільки в загальних рисах розкриває феномен депортації кримських татар і не дає змоги висвітлювати цю проблему всебічно. Оцінювання демографічних втрат кримськотатарського народу унаслідок депортації в наукових працях названих науковців практично не здійснено. Помітний внесок у розробку теми депортації кримськотатарського народу зроблено кримськотатарськими та українськими дослідниками Р. Хаялі (R. Khaiali), Г. Бекировою (G. Bekirova), О. Галенком (O. Halenko), В. Брошевановим (V. Broshevan), В. Зарубіним (V. Zarubyn) [4, 5, 12–14]. Вони найбільш глибоко зуміли дати об'єктивну оцінку політики радянського режиму щодо кримських татар. Однак і в працях українських дослідників тема обчислення людських втрат кримськотатарського народу через депортацію не висвітлювалася належним чином.

Аналіз вітчизняної та зарубіжної історіографії депортації кримських татар показує, що становище цього етносу в умовах насильницького виселення вивчено не достатньо. Окремим питанням, таким як облаштування, працевлаштування, продовольче забезпечення, медико-санітарне обслуговування, причини високої смертності кримських татар, дослідники не приділяли належної уваги. До того ж, демографічні аспекти депортації практично випали з поля зору науковців і тому потребують комплексного вивчення, особливо оцінювання демографічних втрат. На сьогодні в науковому обігу наявні лише результати обчислення людських жертв кримськотатарського народу внаслідок депортації, отримані російським вченим Д. Едієвим (D. Jediev). За його оцінкою, прямі демографічні втрати через надсмертність кримських татар протягом 1944–1952 рр. становлять 34,2 тис. осіб, тобто 18 % від чисельності населення станом на 18 травня 1944 р. [15, с. 294]. Кримськотатарська спільнота оцінює втрати внаслідок депортації на рівні майже 90 тис. осіб або 46,2 % від чисельності кримськотатарського населення станом на початок депортації [16, с. 14].

Особливе місце серед публікацій посідає книга «Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.)» [17]. Книга містить інформацію про демографічні, культурні та матеріальні втрати кримських татар унаслідок депортації. Демографічні втрати оцінено на базі самопереписів 1966, 1971 та 1973–1974 рр., проте оцінити якість даних, наведених у публікації, для визначення втрат складно. Це пояснюється тим, що у книзі відсутній опис методології проведення обстеження (перелік питань, які ставились; інструкції з проведення опитування та фіксації відповідей; категорії безпосередньо опитаних осіб тощо).

Обстеження за методом проведення було анамнестичним (коли людину опитують стосовно подій, що відбувались у минулому). При цьому типі обстежень надійність інформації зменшується з віддаленістю від події у часі. Хоча смерть родичів та близьких є подією, яка закарбовується у пам'яті на все життя, не виключено, що

інформацію надавали особи, які під час депортації були дітьми, тож переказували опитувачам відомості зі слів інших.

У книзі зазначено, що загалом було опитано мешканців 30 сіл, які представляли різні райони проживання у Криму. Результати опитування було використано для оцінки кількості померлих. Проте для коректної оцінки треба проводити опитування у нових місцях проживання через те, що рівень смертності залежав не від місця проживання у Криму, а від умов проживання у місцях переселення, які могли відрізнятись. Але у книзі не вказано, як співвідносяться нові місця розселення з 30 селами.

Дати, коли збирали дані, також різні. Наприклад, опис населення села Ускул Алуштинського району Кримської АРСР складався «на день висилки 15 травня 1944 року», а опис населення села Бага Балаклавського району – станом «на початок Вітчизняної війни 1941–1945 рр.». Для більшості сіл дата, коли складався опис, взагалі не вказана, а форма представлення інформації не є однотипною.

Оцінки чисельності кримських татар на дати переписів населення 1926 та 1939 рр. за даними Народного перепису становлять 335 340 осіб та 513 245 осіб відповідно. Ці дані не узгоджуються як з офіційними даними, так і з оцінками інших дослідників. Так, за переписом 1926 р. чисельність кримських татар складала 179 094 осіб, а за переписом 1939 р. – 218 879 тис. осіб [18]. Хоча під час перепису населення 1926 р. мав місце недооблік (в основному дітей віком 0–2 роки), а перепису 1939 р. – переоблік, оцінки за результатами Народного перепису виглядають мало реальними.

У названій книзі зроблено спробу оцінити загальну кількість померлих, а у цій статті оцінюються демографічні втрати, а саме – надсмертність та дефіцит народжень.

Проте, на нашу думку, книга містить унікальний матеріал щодо депортації кримських татар і потребує спеціального наукового дослідження. Воно повинно передбачати аналізування методологічних та методичних підходів до розрахунків чисельності кримських татар і архівних матеріалів у місцях їх проживання на спецпоселеннях.

Таким чином, **метою** статті є визначення демографічних втрат кримських татар унаслідок депортації 1944 року.

Виклад основного матеріалу. *Інформаційна база.* Для оцінки втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації було виконано відновлення демографічної динаміки цього етносу за період 1926–1970 рр. Для реконструкції демографічного розвитку кримськотатарського народу за вказаний період було сформовано джерельну базу, основу якої склали архівні джерела демографічних статистичних матеріалів та наукові публікації стосовно даного питання, що використовуються для оцінювання втрат, та, в свою чергу, поділяються на декілька груп, різних за ступенем повноти, надійності, диференціацією і співставністю з іншими джерелами.

До першої групи належать дані Всесоюзних переписів населення (ВПН) 1926, 1939, 1959 рр. [18, 19, 15, с. 251–262]. Дані переписів населення в цілому можна вважати надійними (окрім перепису 1939 р.). У ході реконструкції дані переписів населення підлягали корекції на недооблік (1926 р.) та переоблік (1939 р.).

До наступної групи використаних джерел належать матеріали статистики природнього руху населення, які зберігаються у фондах Російського державного архіву економіки (РДАЕ) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ), і є у розпорядженні авторів. У матеріалах статистичної звітності є дані про природний рух кримських татар упродовж 1926–1940 рр. [20]. Інформація про природний рух представників кримськотатарського народу за 1944–1955 рр. вибрано з відомчої статистики НКВС–МВС СРСР [15, 9, 21, 11].

Матеріали про міграційний рух кримських татар формують третю групу використаних джерел. У цю групу ввійшли дані відомчої статистики про міграцію населення протягом 1926–1959 рр. [5, 9, 11, 22]. У процесі реконструкції максимально була використана фактографічна інформація стосовно територіальних переміщень кримськотатарського народу у цьому періоді, яка міститься у наукових публікаціях.

Методи. Оцінювання демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок насильницького виселення у 1944 р. та вкрай важких умов їхньої життєдіяльності на спецпоселенні є складним науковим завданням. Прийнятне його вирішення потребує виважених методологічних підходів, дієвого методичного забезпечення для оцінювання і, відповідно, надійної інформаційної бази для виконання розрахунків.

Для оцінювання втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації в період 1944–1959 рр., було застосовано розроблену авторами методологію демографічної реконструкції та трендового аналізу, яку успішно використано для обчислення втрат населення України та її регіонів унаслідок соціальних катастроф першої половини ХХ століття (голод 1921–1923 рр., Голодомор 1932–1933 рр., Друга світова війна 1939–1945 рр.). Ця методологія позитивно сприйнята в експертному середовищі як в Україні, так і за кордоном (США, Канада, Франція).

У процесі оцінювання демографічних втрат унаслідок депортації виникла необхідність вирішити ряд дослідницьких питань. По-перше, незважаючи на наявність у авторів відновлених рядів динаміки народжених та померлих кримськотатарської людності за період 1926–1940 рр. та 1944–1959 рр., з'ясувалося, що використання цієї реєстраційної статистики вимагає критичного аналізу та корегування. Потреба в корегуванні чисел народжених та померлих обумовлена значним недообліком демографічних подій системою органів запису актів цивільного стану.

Внутрішня логіка методології визначала комплекс робіт з оцінювання демографічних втрат у такій послідовності:

- корегування чисельності та статеві-вікового складу населення за даними переписів 1926, 1939, 1959 рр.;
- оцінка чисельності кримськотатарського народу за період 1927–1959 рр.;
- оцінка кількості депортованих кримських татар;
- корегування статистики природного руху населення;
- відновлення та корегування міграційної статистики;
- побудова реальних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.;
- побудова гіпотетичних демографічних балансів кримських татар за період 1927–1959 рр.;
- оцінювання демографічних втрат кримських татар внаслідок депортації (1944–1959 рр.).

Корегування переписів населення 1926, 1939, 1959 рр. Якість переписів 1926 та 1959 рр., на думку переважної більшості дослідників, є цілком задовільною. Однак мав місце певний недооблік населення. Першим, хто здійснив спробу оцінки недообліку людності під час перепису 1926 р., зокрема щодо дитячого населення, був відомий український демограф Ю. О. Корчак-Чепурківський [23]. З використанням його методики було розраховано ймовірну кількість дітей віком 0–4 роки, яка була упущена під час перепису 1926 року. За нашою оцінкою величина недообліку серед дітей кримськотатарського населення в матеріалах згаданого перепису становила 0,9 % від загальної чисельності кримськотатарської людності.

Офіційні підсумки ВПН 1939 р. для кримськотатарського народу, як і всього населення СРСР, вимагають усунення необґрунтованих поправок, за рахунок яких чисельність кримських татар, за нашою оцінкою, було завищено на 2,6 % від загальної чисельності населення. Як стало відомо у світлі останніх досліджень фальсифікування підсумків ВПН 1939 р., завищено поправки на недооблік і на так звані «контрольні бланки», запроваджені під час перепису 1939 р., і на недооблік перепису. Детальний опис методики корегування підсумків перепису 1939 р. викладено у спеціальній публікації [24], тому обмежимося деякими зауваженнями. Відомо з літератури, що поправка на контрольні бланки становила 0,68 %, а поправка на недооблік перепису – 1 %. За нашими розрахунками поправка на недооблік населення ВПН 1939 р. становить 0,3 %, а поправка на контрольні бланки – 0,38 %. Поправку на недооблік дітей у ВПН 1959 р. оцінено нами у 0,2 %.

Оцінка чисельності кримськотатарського народу на дату виселення та в період перебування на спецпоселенні. Важливим дослідницьким завданням в процесі реконструкції демографічної динаміки, поряд з переписними даними, коректна оцінка е чисельності кримських татар на момент депортації 18 травня 1944 року. Це питання в літературі є дискусійним і тому потребувало особливої уваги.

Як відомо, в процесі спецоперації, проведеної НКВС СРСР, 18–20 травня 1944 року з Криму було вислано понад 180 тис. осіб.

Проте, разом з кримськими татарами, було вислано представників інших національностей, яких НКВС СРСР включило в загальну чисельність депортованих народів. Число таких осіб незначне порівняно з кримськими татарами, але використання даних НКВС без відповідної корекції завищує чисельність депортованого народу. Дані про те, скільки серед висланих було представників самих кримських татар, а скільки інших національностей (росіяни, українці та інші), які не входили до складу сімей, містяться у зведенні НКВС СРСР від 01.01.1953 року [15, с. 274–275]. Тому для корегування даних НКВС за вказаним зведенням нами був розрахований спеціальний коефіцієнт, який дорівнює 0,965, і відкореговано чисельність кримських татар.

Таким чином, з урахуванням коефіцієнту, серед депортованих 18–20 травня 1944 року частка кримських татар становила 173 714 осіб (96,5 %), решта – 6 300 (3,5 %) – росіяни, українці та особи інших національностей.

До складу депортованих варто також включити 6 тисяч мобілізованих у квітні–травні 1944 р. кримських татар, які були направлені у трудові табори міст Гур'єв, Рибінськ, Куйбишев, а також 5 тис. чоловіків працездатного віку, направлених на роботи до тресту «Московвугілля». Крім того, протягом квітня–травня, було заарештовано 5 989 кримських татар з так званого «антирадянського елементу», яких направили в тюрми та концтабори [11, с. 494–508].

У червні, під час депортації болгар, вірмен, греків та осіб інших національностей, було додатково виселено 3 141 кримського татарина, які також враховуються у загальній чисельності депортованих кримських татар.

Отже, оцінка загальної чисельності кримських татар, депортованих та висланих у 1944 р., зроблена на підставі архівних матеріалів та літературних джерел, становить 193 874 особи (табл. 2).

Після 1944 р. радянська влада додатково вислала кримських татар, які були демобілізовані з Червоної Армії протягом 1945–1946 рр.; остарбайтерів, репатрійованих із Німеччини та Австрії в 1945 р., депортованих із Західної Європи протягом 1945 р. представників цієї національності, що служили у збройних формуваннях Німеччини (табл. 3).

Таблиця 2. Складові формування чисельності депортованих з Криму кримських татар у 1944 р., осіб

Номер з/п	Складові формування чисельності депортованих	Кількість депортованих
1	Депортовано в спецопераціях 18–20 травня 1944 р.	180 014
2	Депортовано в спецопераціях з урахуванням корегуального коефіцієнту (рядок 1 x 0,965)	173 714
3	Мобілізовані до лав Червоної Армії в квітні–травні та вислані в трудові табори	6 000
4	Вислані в трудові табори в травні (Московвугілля)	5 030
5	Заарештовані (антирадянський елемент) в квітні–травні	5 989
6	Депортовані в червні	3 141
7	Всього депортованих та висланих (рядок 2 + рядок 3 + рядок 4 + рядок 5 + рядок 6)	193 874

Джерело: Бугай Н.Ф. 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // История СССР. – 1992. – № 1. – С. 122–142; Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: ИНСАН, 2002; Крым в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. док. та матеріалів / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – 1092 с.; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.

Таблиця 3. Додаткові складові формування чисельності депортованих кримських татар у 1944–1946 рр., осіб

Номер з/п	Додаткові складові формування чисельності депортованих	Кількість депортованих
1	Демобілізовані з Червоної Армії в 1945–1946 рр. і вислані в трудові табори	9 781
2	Остарбайтери, репатрійовані з Німеччини та Австрії в 1944–1945 р.	456
3	Депортовані з Західної Європи в 1945 р. мешканці Криму, що служили у збройних формуваннях Німеччини	3 000
4	Всього додатково вислані в місця спецпоселень (рядок 1 + рядок 2 + рядок 3)	13 237

Джерело: Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М.: ИНСАН, 2002; Сталинские депортации. 1928–1953 / Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М.: МФД: Материк, 2005. – 904 с.

Протягом 1945–1946 рр. в трудові табори Сибіру та Уралу було направлено 9 781 військовослужбовців із числа кримських татар, які лише через декілька років змогли об'єднатися зі своїми родинами в місцях спецпоселень. Репатрійовані остарбайтери були відправлені на спецпоселення після короткочасного перебування у фільтраційних таборах. Контингент депортованих із Західної Європи мешканців Криму, що служили у збройних формуваннях Німеччини, був звільнений з концтаборів у першій половині 1950-х рр. і отримав змогу переїхати до родин у місця спецпоселень.

Географія розселення спецпоселенців обмежувалася республіками Середньої Азії (Узбекистан, Киргизія, Таджикистан), Казахстаном та Російською Федерацією.

Понад 65 % спецпоселенців було зосереджено в Узбекистані, де вони були розселені в 62 районах 7 областей [10, с. 151–165].

Таким чином, загальна кількість депортованих кримських татар протягом 1944–1946 рр. склала 207 111 осіб.

Корегування статистики народжуваності та смертності. Відновлення статистики природного руху населення базувалося на щорічних зареєстрованих ЗАЦС числах народжених та померлих у 1927–1940, 1940–1970 рр. та відомчої статистики НКВС – МВС СРСР за 1944–1956 рр. Відкореговано числа народжених та померлих за методикою Ю.О. Корчака-Чепурківського та А.П. Хоменко [24, 25]. Недооблік числа народжених та померлих серед кримськотатарської людності, згідно з методикою названих фахівців, у відносно спокійний період становив 10–15 %. У період Голодомору та великого терору коефіцієнт поправки був істотно вищий. Так, поправка на недооблік померлих у 1933 р. була 39 %, у 1934 р. – 15 %, а на недооблік народжених – 32 % і 23 % відповідно. Корегування даних чисел народжених та померлих кримськотатарського етносу за відомчою статистикою НКВС–МВС СРСР протягом 1944–1959 рр. виконано експертним шляхом із залученням всієї наявної інформації з цього питання у контексті аналізу змін чисельності та міграційних процесів кримськотатарської людності [9, 11, 27, 28].

Відновлення статистики міграції. Реконструкція міграційного руху даного етносу – найбільш складне завдання, зважаючи на неповноту та фрагментарність цього виду статистичного обліку населення. Сальдо міграції кримських татар у 1927–1937 рр. отримано шляхом визначення різниці загального та природного приростів населення. Розверстку загального сальдо міграції за період по роках проведено відповідно до щорічного розподілу цього показника балансу населення Криму в цілому. Сальдо міграції з 1938 р. обчислено на підставі детального вивчення територіального переміщення кримської людності на підставі відомчої статистики НКВС–МВС СРСР [9, 11, 27, 28].

Побудова балансів населення. Згідно з рівнянням демографічного балансу, чисельність населення на кінець року розраховується як сума чисельності населення на початок року та двох основних компонентів – природного й міграційного приростів/убутків:

$$S^{+t} = S^t + N^t - M^t + IM^t - EM^t,$$

де S – чисельність населення на початок відповідного року, t – рік, N – число народжених, M – число померлих, IM – число прибулих, EM – число вибулих.

Логічним продовженням роботи з оцінювання демографічних втрат була побудова реальних демографічних балансів за прийнятою в науці схемою балансових рівнянь за кожен календарний рік досліджуваного періоду. У результаті проведеної роботи отримано абсолютні та відносні показники народжуваності та смертності представників кримськотатарського народу за період 1926–1959 рр.

Наступним етапом стало виведення або розрахунок гіпотетичних балансів населення, суть яких полягає у відтворенні демографічної динаміки кримських татар за умови відсутності втрат населення під час Голодомору 1932–1933 рр., великого терору 1937–1938 рр., у роки Другої світової війни, внаслідок депортації та перебування на спецпоселенні. Гіпотетичні загальні коефіцієнти народжуваності та смертності визначали шляхом лінійної інтерполяції між показниками 1926 та 1959 рр. Гіпотетичну кількість народжених та померлих отримано як добуток гіпотетичних загальних

коефіцієнтів і чисельності населення за умови відсутності депортації. Гіпотетичні баланси будували за вищенаведеною схемою балансового рівняння без урахування міграційної компоненти.

Короткий огляд демографічної ситуації. Демографічна криза кримськотатарського народу, спричинена німецько-радянською війною 1941–1945 рр. та депортацією, порушила нормальний історичний еволюційний розвиток демографічних процесів, відбувся злам практично всіх позитивних тенденцій попередніх років і різке погіршення кількісних та якісних характеристик населення.

Найважчим наслідком депортації стала масова смертність серед кримських татар у другій половині 1940-х років. Основними причинами цього в перші роки депортації були голод, погане санітарно-медичне обслуговування і різка зміна клімату. Облаштування життя спецпереселенців відбувалось стихійно і не організовано, без істотної допомоги з боку держави. В перші місяці розселення і облаштування кримських татар розміщували окремо від основного цивільного населення [29, с. 264–265]. Починаючи з моменту прибуття і протягом декількох років, незалежно від пори року, інфекційні хвороби (малярія, тиф, дизентерія, гепатит та ін.) поширювались у місцях розселення виселенців. Ще до прибуття спецпереселенців в Узбекистані, на який припадає переважна більшість депортованих, весною 1944 р. були зареєстровані потужні спалахи висипного тифу. В 1944 р. більша частина спецпереселенців була заражена також і малярією, показники захворюваності істотно перевищували середньостатистичні показники в Узбекистані в цілому. Епідемії різних інфекційних захворювань продовжувалися і в 1945 р. Переважна частина виснажених дорослих та дітей була не в стані пересуватися, багато з них весною того ж року харчувалися травою. Високий рівень захворюваності та летальності був характерний для абсолютної більшості регіонів проживання спецпереселенців. Не надаючи належної медичної допомоги кримським татарам держава фактично сприяла їх фізичному знищенню. Практичних заходів, які могли сприяти радикальній зміні ситуації в цьому питанні, з боку влади не спостерігалось [30, с. 118].

Однак аналіз статистичних джерел переконливо свідчить, що основною причиною смертності кримських татар на спецпоселенні в перші чотири роки був голод, унаслідок якого виселенці були доведені до фізичного виснаження – аліментарної дистрофії та її ускладнень, які були основними чинниками настання смерті.

Максимальний рівень смертності зафіксовано в 1944 році (138,1 ‰), який у 7,7 раза перевищує аналогічний показник напередодні війни (1940 р.). Найбільше людських жертв зазнали дитячі контингенти та люди похилого віку [31]. Більш ніж удвічі у 1946 р. скоротилася очікувана тривалість життя при народженні порівняно з довоєнним 1939 р.

Погіршення кількісних характеристик дожиття кримських татар у повоєнні роки відбулося практично на всіх ділянках вікового профілю.

Таким чином, сумарні наслідки погіршення ситуації в області смертності протягом 1944–1956 рр. (1956 було знято режим спецпоселення) виявилися для кримськотатарської спільноти надто трагічними: було не просто перервано еволюційну тенденцію скорочення смертності, відбувся її екстраординарний підйом, який забрав десятки людських життів і підірвав життєвий потенціал даного етносу.

Поряд із різким зростанням смертності кримськотатарського народу в результаті депортації відбулося обвальне падіння народжуваності. Найнижчий показник рівня народжуваності зафіксовано в 1945 р. (7,5 ‰), який порівняно з 1940 роком (29,2 ‰) зменшився у 3,9 раза.

Період депортації став важким випробуванням для кримськотатарської родини: були розхитані сімейні традиції, відбулося різке зниження інтенсивності шлюбності.

Загострення кризової ситуації у сфері відтворення людності кримськотатарського етносу почало спадати наприкінці 1940-х рр. Так рівень народжуваності почав повільно зростати, а смертність знижуватись у 1950-х рр. Протягом 1949–1959 рр. загальний коефіцієнт народжуваності підвищився у 2,1, а рівень смертності скоротився у 3,9 раза.

Такі позитивні зміни цілком пояснюються феноменом компенсації. Йдеться про те, що у найважчі роки депортації відбувся природний відбір людності, залишилися відносно міцні контингенти і смертність протягом наступних років зменшується. Чим сильнішою є сила природнього відбору, тим більше знижується смертність. Аналогічна ситуація відбувається з динамікою народжуваності: в кризові роки рівень народжуваності різко падає, а після відносної нормалізації ситуації на спецпоселеннях починає зростати.

Оцінка демографічних втрат. Обчислення демографічних втрат кримськотатарського народу внаслідок депортації ґрунтується на реконструйованих авторами реальних та гіпотетичних рядах динаміки абсолютних та відносних показників народжуваності і смертності даного етносу упродовж 1926–1959 рр., а також динаміки чисельності людності за цей же період. Наявність названої демостатистичної інформації дає змогу на наукових засадах оцінити прямі (надсмертність) і непрямі (недобір народжень) втрати кримськотатарської людності за період насильницького виселення та 12-річного перебування у режимі спецпоселень.

Прямі втрати кримських татар були вираховані як різниця між реальним числом смертей та їх гіпотетичною кількістю, яка могла б бути за умови відсутності їхнього насильницького переселення. Тобто втрати через надсмертність враховують не всю кількість померлих, а лише їхній надлишок унаслідок депортації. У результаті аналізу динамічних рядів реальних та гіпотетичних показників смертності встановлено, що процес надсмертності тривав протягом всього періоду перебування на спецпоселенні до 1956 р.

За результатами розрахунків, втрати кримськотатарської людності через надсмертність упродовж 1944–1956 рр. оцінюються у 49,2 тис. осіб, що становлять 25,4 % чисельності станом на 18.05.1944 р. На перші чотири роки перебування на спецпоселенні припадає 65,9 % загальної кількості втрат через надмірну смертність, а на решту років періоду депортації – 34,1 %.

Про спричинену депортацією демографічну катастрофу кримськотатарського народу свідчить порівняльний аналіз і прямих втрат людності протягом 1944–1956 рр. із втратами попередніх періодів: голод 1932–1934 рр., роки Великого терору у 1937–1938 рр. та Другої світової війни (табл. 4). Війна більшовицького тоталітарного режиму проти власних громадян у 1944–1956 рр. за кількістю людських жертв серед представників цього етносу у 3,2 раза перевищила кількість загиблих кримських татар у Другій світовій війні, коли на території Криму був насаджений жорстокий окупаційний режим.

Індекс надсмертності (відношення фактичного рівня померлих до їх розрахункової кількості за умови відсутності депортації, тобто проживання в Криму) засвідчує, що померло людей в 2,8 раза більше, ніж могло померти за нормальних умов існування.

Таблиця 4. Оцінка прямих демографічних втрат кримськотатарського народу, тис. осіб

Період	Оцінка фактичного числа померлих	Прогноз за сценарієм «без втрат»	Прямі людські втрати	Індекс надсмертності	Втрати, % до населення на початок періоду
	1	2	$3 = 1 - 2$	$4 = 1 : 2$	5
01.01.1932–31.12.1934	14,3	10,0	4,3	1,43	2,2
01.01.1937–31.12.1938	9,1	6,7	2,4	1,36	1,1
01.01.1941–17.05.1944	26,6	11,1	15,5	2,40	7,9
18.05.1944–31.12.1956	76,4	27,1	49,2	2,81	25,4

Джерело: авторські розрахунки.

Таблиця 5. Оцінка непрямих демографічних втрат кримськотатарського народу, тис. осіб

Період	Оцінка фактичного числа народжень	Прогноз за сценарієм «без втрат»	Непрямі людські втрати	Втрати, % до прогнозу	Втрати, % до населення на початок періоду
	1	2	$3 = 2 - 1$	$4 = 3 : 2$	5
01.01.1932–31.12.1934	17,8	24,6	6,8	27,7	3,5
01.01.1937–31.12.1938	16,7	17,5	0,8	4,7	0,4
01.01.1941–17.05.1944	15,9	31,7	15,8	49,8	8,1
18.05.1944–31.12.1959	48,9	129,2	80,3	62,1	41,4

Джерело: авторські розрахунки.

Що стосується непрямих демографічних втрат (втрати ненародженими або дефіцит народжень), то це різниця між гіпотетичними та реальними числами народжених. За нашою оцінкою, дефіцит народжень мав місце протягом 1944–1959 рр. Втрати ненародженими внаслідок депортації за цей період становлять 80,3 тис. осіб (табл. 5).

Розрахунки свідчать, що за умови відсутності депортації кількість народжених дітей за період 1944–1959 рр. була б на 62,1 % більша.

Висновки. Кількісна оцінка втрат кримських татар унаслідок депортації 1944 р., відносні показники, їх порівняння з оцінками втрат у роки інших соціальних катастроф, сам перебіг проведення депортації та умови проживання на спецпоселеннях свідчать, що насильницьке переселення кримськотатарського народу з території Автономної Кримської РСР для проживання до непристосованих районів РСФСР, Узбекиї, Казахської та Таджикиської РСР у 1944 р. призвело до часткового фізичного їх знищення. Надсмертність (прямі демографічні втрати – кількість смертей, що перевищує природний на той час рівень смертності) становила 49,2 тис. осіб, тобто 25,4 % до чисельності на початок депортації. Це значно перевищує відповідний показник втрат кримських татар унаслідок Голодомору, терору та Другої світової війни.

Демографічний потенціал був підірваний також через катастрофічне зниження народжуваності. Дефіцит народжень (непрямі демографічні втрати) серед

кримських татар становив 80,3 тис., що становить 41,4 % до чисельності на початок депортації.

Про рівень катастрофічної смертності кримських татар у роки перебування на спецпоселеннях свідчить порівняльний аналіз із втратами України під час Голодомору 1932–1933 рр. і в роки Другої світової війни (1939–1945 рр.). Так, втрати України через надсмертність від Голодомору становили 13 % загальної чисельності населення на початок 1932 р., за період Другої світової війни – 19,6 % загальної чисельності населення на 1 вересня 1939 р. Наведені дані засвідчують, що втрати через надсмертність кримськотатарського народу у повоєнні відносно мирні роки практично співставні у відносному вимірі із втратами України за роки Другої світової війни, коли вся територія країни була окупована і на ній протягом 3 років 4 місяців тривали бойові дії.

Отримані результати свідчать, що трагічні події, пов'язані з тотальною депортацією кримських татар у 1944 р. і подальшим насильницьким утриманням їх у місцях вигнання, були одним із широкомасштабних злочинів радянського режиму. За умов відсутності депортації чисельність кримських татар на кінець 1959 р. збільшилася б майже на 47 % у порівнянні з травнем 1944 р. Демографічні наслідки депортації кримських татар відчутні і досі.

Напрями подальших досліджень: уточнення розрахунків у разі отримання будь-якої демографічної інформації (щодо народжуваності, смертності) у місцях проживання кримських татар на спецпоселеннях та виконання поглибленої демографічної експертизи видання «Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.)».

ЛІТЕРАТУРА

1. Історія Криму в запитаннях та відповідях / Відп. ред. В. Смолій; упоряд. Г. Боряк; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наук. думка, 2015. – 527 с.
2. *Водарский Я.Е., Елисеєва О.И., Кабузан В.М.* Население Крыма в конце XVIII – конце XX веков: Численность, размещение, этнический состав / РАН; Институт российской истории. – М., 2003. – 159 с.
3. Про визнання геноциду кримськотатарського народу: Постанова Верховної ради України від 12.11.2015 р. № 792-VIII // Відомості Верховної Ради України. – 2015. – № 49–50. – ст. 469.
4. *Хаялі Р.І.* Кримськотатарський народ в умовах депортації. : Автореф. дис... канд. іст. наук. – Запоріжжя, 2000. – 14 с.
5. *Бекирова Г.* Крымскотатарская проблема в СССР (1944–1991) / Гульнара [Тасимовна] Бекирова, 2004. – 331 с.
6. *Conquest R.* Soviet Deportation of Nationalities, 1960.
7. *Kirimal Edige Mustafa.* Mass deportations and massacres in Crimea // *Cultura Turcica.* –1964. – 1 (2). – P. 253–265.
8. *Nekrich A.M.* The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War. – W. W. Norton & Co, 1981. – 256 p.
9. *Бугай Н.Ф.* 40–50-е годы: последствия депортации народов (свидетельствуют архивы НКВД-МВД СССР) // *История СССР.* – 1992. – № 1. – С. 122–142.
10. *Земсков В.Н.* Заключение, спецпоселенцы, ссыльнопоселенцы, ссыльные и высланные (статистико-географический аспект) // *История СССР.* – 1991. – № 5. – С. 151–165.
11. *Сталинские депортации. 1928–1953 /* Под ред. А.Н. Яковлева, сост. Н.Л. Поболь, П.М. Полян. – М. : МФД: Материк, 2005. – 904 с.
12. *Галенко О.* Проблеми дослідження депортацій народів Криму у роки Другої світової війни // *Наук. зап. Ін-ту політ. і етнонац. дослідж.* – 2003. – Вип. 23. – С. 97–110.
13. *Брошеван В.* Операцию назвать «Депортация». Историко-документальное исследование о насильственном переселении и выселении из Крымской АССР немцев, татар, армян, болгар,

- греков и других граждан в годы Великой Отечественной войны в 1941–1944 гг. – Симферополь, 1996. – 89 с.
14. Крымские репатрианты: депортация, возвращение и обустройство / Авт. кол.: Габриелян О.А, Ефимов С.А., Зарубин В.Г., Кислый А.Е, Мальгин А.В., Никифоров А.Р., Павлов В.М., Петров В.П. – Симферополь : Амена, 1998. – 340 с.
  15. Эдиев Д.М. Демографические потери депортированных народов. – Ставрополь : Изд-во СтГАУ «АГРУС», 2003. – 336 с.
  16. Крим в умовах суспільно-політичних трансформацій (1940–2015): Зб. докум. та матеріалів / Інститут історії України НАН України. – К., 2016. – 1092 с.
  17. Цифри свідчать: за матеріалами самоперепису кримськотатарського народу (1966, 1971, 1973–1974 рр.). Історичні документи / уклад. Бекірова З. – Сімферополь : Кримнавчпеддержвидав, 2012. – 320 с.
  18. Переписи населення Російської імперії, СРСР [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://demoscope.ru/weekly/pril.php>
  19. Всесоюзний перепис населення 1937 р. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 329. – Спр.143 а.
  20. Матеріали про природний рух населення Кримської АРСР за 1926–1940 рр. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 329. – Спр. 16, 18–19, 24, 49а–50а, 52а–53а, 56а–57а, 110а–111а, 134а–139а, 188а–259а, 261а–263а; Опис 20. – Спр. 39а, 41а–46а, 49а, 58а–62а, 65а, 83а–129а, 152а–157а.
  21. Бугай Н.Ф. Депортация народов Крыма. – М. : ИНСАН, 2002. – 240 с.
  22. Матеріали про міграційний рух населення Кримської АРСР за 1926–1940 рр. // Російський державний архів економіки (РДАЕ). – Фонд 1562. – Опис 20. – Спр.21, 29–30, 34а–38а, 52а–54а, 57а, 73а–76а, 116а–117а, 142а–143а, 145а–147а.
  23. Корчак-Чепурківський Ю. Спроба аналізу переписних чисел малих дітей на Україні // Вісник статистики України. – 1928. – № 2. – С. 153–158.
  24. Rudnytskyi O.P., Levchuk N.M., Wolowyna O., Shevchuk P.E., Kovbasiuk A.B. Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932–1933 // Canadian Studies in Population. – 2015. – 42, № 1–2. – P. 53–81.
  25. Хоменко А., Кольнер Р. Сучасна смертність немовлят в Україні. – Харків, 1930. – 67 с.
  26. Корчак-Чепурківський Ю. Таблиці доживання та сподіваного життя людності УСРР: 1925–1926. – Харків, 1929. – 96 с.
  27. Иосиф Сталин – Лаврентию Бери: «Их надо депортировать»: Документы, факты, комментарии / составл., послел. Н. Бугай. – М. : Дружба народов, 1992. – 288 с.
  28. Мазохин О.Б. Статистика репрессивной деятельности органов безопасности СССР, по годам: 1921–1953 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.pseudology.org/mazoxin/>
  29. Хаяли Р.И. Обустройство спецпереселенцев крымских татар в первые годы депортации (1944–1947) // Культура народов Причерноморья. – 1998. – № 3. – С. 263–267.
  30. Хаяли Р. Демографические последствия депортации крымского народа // Эхо веков. – Казань, 1999. – № 3/4. – С. 118.
  31. Депортация крымских татар в вопросах и ответах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.bbc.com/russian/society/2015/05/150518_crimean_tatars_deportation

REFERENCES

1. Smolij, V. (Eds.). (2015). *Istoriia Krymu v zapytanniakh ta vidpovidiakh [History of Crimea in questions and answers]*. NAN Ukrainy. Instytut istorii Ukrainy. Kyiv: Nauk. Dumka. [in Ukrainian].
2. Vodarskij, Ja.E., Eliseeva, O.I., & Kabuzan, V.M. (2003). *Naselenie Kryma v konce XVIII - konce XX vekov: Chislennost', razmeshhenie, jeticeskij sostav [The population of the Crimea at the end of the XVIII - the end of the XXth century: the number, location, ethnic composition]*. RAN; Institut rossijskoj istorii. Moscow [in Russian].
3. Postanova Verkhovnoi rady Ukrainy vid 12 lystopada 2015 roku № 792-VIII «Pro vyznannia henotsydu krymskotatarskoho narodu» [Resolution of the Verkhovna Rada of Ukraine of November 12, 2015 № 792-VIII «The recognition of the genocide of the Crimean Tatars»]. (2015, 12 November). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy - Information from the Verkhovna Rada of Ukraine*, 49-50, 469 [Ukrainian].

4. Khaiali, R.I. (2000). Krymskotatarskij narod v umovakh deportatsii [Crimean Tatars under deportation]. *Extended abstract of candidate's thesis. Zaporizhzhia* [in Ukrainian].
5. Bekirova, G. (2004). *Krymskotatarskaja problema v SSSR (1944–1991)* [Crimean Tatars problem in the USSR (1944–1991)]. [in Ukrainian].
6. Conquest, R. (1960). *Soviet Deportation of Nationalities* [in English].
7. Kirimal Edige Mustafa (1964). Mass deportations and massacres in Crimea. *Cultura Turcica* 1 (2), 253–265 [in English].
8. Nekrich, A.M. (1981). *The Punished Peoples: The Deportation and Fate of Soviet Minorities at the End of the Second World War*. (W.W. Norton & Co., Ed.). [in English].
9. Bugaj, N.F. (1992). 40–50-e gody: posledstvija deportacii narodov (svidetel'stvujut arhivy NKVD-MVD SSSR) [40–50-ies: the consequences of the deportation of nations (according to the archives of the NKVD- MVD of the USSR)]. *Istorija SSSR – History USSR, Vol. 1*, 122–142 [in Russian].
10. Zemskov, V.N. (1991). Zakljuchennye, specposelency, ssyl'noposelency, ssyl'nye i vyslannye (statistiko-geograficheskij aspekt) [Prisoners, special settlers, exile settlers, exiles and deported (statistical and geographical aspect)]. *Istorija SSSR - History USSR, 5*, 151–165. [in Russian].
11. Jakovleva, A.N. (Eds.). (2005). *Stalinskie deportacii 1928–1953* [Stalyn's deportations. 1928–1953]. M. : MFD : Materik [in Russian].
12. Halenko, O. (2003). Problemy doslidzhennia deportatsij narodiv Krymu u roky Druhoi svitovoi vijny [Problems of research deportations of Crimea's nations during the Second World War]. *Naukovi zapysky Instytutu politychnykh i etnonatsionalnykh doslidzen - Scientific notes of the Institute of Political and Ethnic Studies, Vol. 23*, 97–110. [in Ukrainian]
13. Broshevan, V. (1996). *Operatsiyu nazvat' «Deportatsiya». Ystoryko-dokumental'noe yssledovanye o nasyl'stvennom pereselenyy y vyselenyy yz Krymskoj ASSR nemtsev, tatar, armian, bolhar, hrekov y druhykh hrazhdan v hody Velykoj Otechestvennoj vojny v 1941 – 1944hh* [The operation is called «Deportation». Historical and documentary research on the forced resettlement and eviction from the Crimean Autonomous Soviet Socialist Republic of Germans, Tatars, Armenians, Bulgarians, Greeks and other citizens during the Great Patriotic War in 1941–1944]. Symferopol. [in Russian].
14. Habryelian, O.A., Efymov, S.A., & Zarubyn, V.H. et al. (1998). *Krymskiye repatryanty: deportatsiya, vozvraschenye y obustrojstvo*. [Crimean repatriates: deportation, return and accommodation]. Symferopol : Amena [in Russian].
15. Jediev, D.M. (2003). *Demograficheskie poteri deportirovannyh narodov* [Demographic losses of deported nations]. Stavropol: AGRUS [in Russian].
16. *Krym v umovakh suspil'no-politychnykh transformatsij (1940–2015)*. [Crimea in terms of socio-political transformation (1940–2015)]. (2016). K. : Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
17. Bekirova, Z. (Ukl.). (2012). *Tsyfry svidchat: za materialamy samoperepys kryms kotatarskoho narodu (1966, 1971, 1973–1974 rr.)*. *Istorychni dokumenty* [The figures show: the materials samoperepysu Crimean Tatars (1966, 1971, 1973–1974.). Historical documents]. Simferopol : Krymnavchpedderzhvydav [in Russian].
18. Perepysy naselennia Rosijskoi imperii, SRSR [Population censuses of the Russian Empire, the USSR]. (n.d.). *demoscope.ru*. Retrieved from <http://demoscope.ru/weekly/pril.php> [in Russian].
19. *Vsesoiuznyj perepys naselennia 1937r. [All-Union census of 1937]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 329. Spr.143a [in Russian].
20. *Materialy pro pryrodnyj rukh naselennia Kryms'koi ARSR za 1926–1940rr. [Vital statistics of Crimean ASSR for 1926–1940]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 329. Spr. 16, 18–19, 24, 49a–50a, 52a–53a, 56a–57a, 110a–111a, 134a–139a, 188a–259a, 261a–263a; Opys 20. Spr. 39a, 41a–46a, 49a, 58a–62a, 65a, 83a–129a, 152a–157a. [in Russian].
21. Bugaj, N.F. (2002). *Deportacija narodov Kryma* [Deportation of the Crimean nations]. Moskow, INSAN [in Russian].
22. *Materialy pro mihratsijnyj rukh naselennia Kryms'koi ARSR za 1926–1940rr. [Materials about the migration of population for the Crimean ASSR for 1926–1940]*. (1562). Rosijskij derzhavnyj arkhiv ekonomiky (RDAE). Fond 1562. Opys 20. Spr.21, 29–30, 34a–38a, 52a–54a, 57a, 73a–76a, 116a–117a, 142a–143a, 145a–147a. [in Russian].
23. Korchak-Chepurkivs'kyj, Yu. (1928). Sproba analizu perepysnykh chysel malykh ditej na Ukraini [Attempt to analyze the census numbers small children in Ukraine]. *Visnyk statystyky Ukrainy - Bulletin of Statistics of Ukraine*, 2, 153–158 [in Ukrainian].

24. Rudnytskyi, O.P., Levchuk, N.M., Wolowyna, O., Shevchuk, P.E. & Kovbasiuk, A.B. (2015) Demography of a man-made human catastrophe: The case of massive famine in Ukraine 1932-1933. *Canadian Studies in Population*, Vol. 42, 1-2, 53-81 [in English].
25. Khomenko, A., & Kol'ner, R. (1930). *Suchasna smertnist' nemovliat v Ukraini [The current infant mortality in Ukraine]*. Kharkiv [in Ukrainian].
26. Korchak-Chepurkivs'kyj, Yu. (1929). *Tablytsi dozhyvannia ta spodivanoho zhyttia liudnosti USRR: 1925-1926 [Tables of mortality and expectancy life of the Ukrainian SSR: 1925-1926]*. Kharkiv [in Ukrainian].
27. *Iosif Stalin - Lavrentiju Berii: «Ih nado deportirovat'»: Dokumenty, fakty, kommentarii [Joseph Stalin to Lavrentiy Beria: «They must be deported»: Documents, facts, comments]*. (1992). Moscow : Druzhba narodov [in Russian].
28. Mazohin, O.B. Statistika repressivnoj dejatel'nosti organov bezopasnosti SSSR, po godam:1921-1953 [Statistics of the repressive activities of the security bodies of the USSR, by years: 1921-1953]. (n.d.). *pseudology.org*. Retrieved from <http://www.pseudology.org/mazoxin/> [in Russian].
29. Khaiali, R.I. (1998). Obustrojstvo specpereselencev krymskih tatar v pervye gody deportacii (1944-1947) [Arrangement of special settlers of the Crimean Tatars in the first years of deportation (1944-1947)]. *Kultura narodov Prichernomor'ja - Culture of the peoples of the Black Sea*, 3, 263-267 [in Russian].
30. Khaiali, R.I. (1999). Demograficheskie posledstviya deportacii krymskogo naroda [Demographic consequences of the deportation of the Crimean people]. *Jeho vekov - The Echoes of Ages. (Vol.3/4)*. Kazan' [in Russian].
31. Deportacija krymskih tatar v voprosah i otvetah [The deportation of the Crimean Tatars in questions and answers]. (n.d.). *bbc.com*. Retrieved from http://www.bbc.com/russian/society/2015/05/1505-18_crimean_tatars_deportation [in Russian].

Стаття надійшла до редакції журналу 19.09.2016.